

RESEARCH NOTE

गाइनेको सारंगी एउटा माग्ने भाँडो कि नेपाली संस्कृतिको अंग?
एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण

ज्ञानु क्षेत्री

कृतज्ञता ज्ञापन

सर्वप्रथम, मेरो शोध कार्यमा सहयोग प्रदान गर्ने बाटुलेचौरका गाइने समूदाय प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। गाइने जाति सम्बन्धि अध्ययनमा विभिन्न रूपमा प्रेरणा र सहयोग दिई प्रस्तुत लेखमा टिप्पणी समेत प्रदान गर्नु भएकोमा मेरो श्रीमान श्री राम ब. क्षेत्री प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। यस लेखमा आफ्नो अमूल्य समय र सुभाव दिई सहयोग गर्नु भएकोमा डा. डिल्लीराम दाहाल र डा. पिताम्बर शर्मा प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु। प्रस्तुत लेखको आधार मेरो शोधपत्रको टंक तथा बाइन्डिङ्ग कार्यमा आर्थिक सहयोग प्राप्त भएकोमा शोधपत्र व्यवस्थापन समाजशास्त्र। मानवशास्त्र शिक्षण समिति र कृषि विकाश परिषद प्रति आभारि छु।

परिचय

नेपाल ऐतिहासिक काल देखि विभिन्न जाति र संस्कृतिको संगम स्थल रही आएको छ। यही संस्कृतिको एउटा उपज हुन् गाइने वा गन्धर्व जाति^१। नेपालका गाइनेहरू परापूर्व कालदेखि सारंगी बजाउँदै गीत गाएर गाउँ-गाउँ हुल्दै जीविका चलाउने एक किसिमका जाति हुन्। गाइने शब्द जहिले पनि 'माग्ने', 'तल्लो', 'अछुत', जस्ता विशेषणले परिभाषित भएको छ। यिनीहरूलाई 'विशेष जातका माग्ने गायक' (टर्नर, १९३१: १३८), 'तल्लो जातका सदस्य' (बालिङ्गर र बज्राचार्य, १९६०: ३९८), 'सारंगी बजाई गीत गाउँदै घुमी-घुमी मागेर जीविका गर्ने जाति' (जवाली, २०४०: १९८), 'एक किसिमको सारंगी बजाएर घर-घर हुली मागी खाने जाति विशेष' (शर्मा, २०२३: १८४) भनेर परिभाषित गरिएको छ। बि.सं. १९१० मा जंगबहादुर राणाको मुलूकी ऐनले परंपरागत सामाजिक मूल्य तथा मान्यता कायम राख्न वर्णाश्रम व्यवस्थाको आधारमा नेपालका सबै जातिहरूलाई चार वर्ण छत्तिस जातमा विभाजन गरेको थियो। यस अन्तर्गत पाँच भागमा विभक्त नेपाली समाजको सबैभन्दा तल्लो 'पानी नचल्ने छोई छिटो हाल्नु पर्ने' समूहमा गाइनेहरूलाई राखिएको थियो^२।

नेपालमा गाइने जाति बारे अध्ययन शुरू भएको तीन दशक मात्र भयो र यसको शुरुवात पनि विदेशीहरूबाट नै भएको थियो। सर्वप्रथम ए.ए. बाकेले बि.सं. २०१३ मा गाइनेहरू बारे अध्ययन गरेका थिए। त्यसपछि ए. डब्लु म्याकडोनाल्ड, मिरेय यल्फर, कोर्ने जेष्ट्र, मार्क ग्यार्वोरियोले यिनीहरू प्रति आफ्नो चाख देखाए^३। यी विदेशीहरूको अध्ययन विशेष गरी गाइनेको गीत र डिस्क रेकर्डहरूमा केन्द्रित थियो र केही परिचयात्मक थिए। नेपालीहरूमा पनि गाइनेको सारंगी, गीतको संकलन र विश्लेषण पक्षले विशेष महत्त्व पाएको छ (थापा, २०३०, २०३२, दर्नाल, २०४१, २०४५, पराजुली, २०३७)। मित्रसेन र धर्मराज थापाका प्रथम चरणका

गीतहरू गाइने द्वारा प्रेरित थिए। धर्मराज थापाले गाइनेको गीतको मौलिकता र नेपालको मौखिक साहित्यको संरक्षण गर्ने कार्यमा यो जातिको देनलाई प्रकाशमा ल्याइदिए। यिनले गाइनेका भ्याउरे गीतहरूलाई रेडियोमा प्रवेश गराइ आधुनिक रूप दिए। यो जातिको सामाजिक - आर्थिक अवस्थाको विस्तृत अध्ययन कमै भएको छ र भएका केही पनि यिनीहरूको जीवन पद्धती र संस्कारहरूमा बढी केन्द्रित छन् (शर्मा न. २०३३, शर्मा के. २०३४, पाँडे, २०३८, शर्मा. चो. २०३९)। श्री ५ को सरकार श्रम तथा सामाजिक कल्याण मन्त्रालयले पिछडिएका र कमजोर अवस्थामा रहेका जातिहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सर्भेक्षण गर्ने सिलसिलामा आर्थिक वर्ष २०४०/४१ मा गरेको गाइने जाति सम्बन्धि अध्ययन उल्लेखनीय छ^४। तर सारंगीलाई एउटा माग्ने भाँडो वा साधनको र गाइनेलाई विशेष कृपाका पात्रको रूपमा नहेरी नेपाली संस्कृतिको एउटा महत्वपूर्ण अंग र यसलाई जोगाइ राख्ने प्रतिनिधिको रूपमा आत्मसात गर्ने अध्ययन पक्षको भने अझै कमी रहेको छ।

अध्ययनको उद्देश्यहरू

आजको परिवर्तित सामाजिक परिपेक्ष्यमा गाइने जाति कहिले सम्म मागेर आफ्नो अस्तित्व र सारंगीमा गायन-परंपरालाई जोगाई राख्न सक्लान् भन्न कठिन छ। सारंगी र संगीत जोगाउन गाइनेलाई आफ्नो परम्परागत पेशा चटककै त्याग्न दिन पनि भएन अर्कोतिर उसको आर्थिक-सामाजिक उन्नती उत्थान पनि हुन दिनुपन्यो जस अनुसार उसले अन्य मर्यादित र पर्याप्त आमदानी हुने पेशातिर ढल्कन पाउनु पन्यो। अतः गाइने र गाइनेको सारंगी सम्बन्धि धारणामा समयानुकूल परिवर्तनको आवश्यकता छ। "गाइने" र उसको गीत "माग्ने" र "तल्लो" जातको पेशा भनेर उपेक्षित नभई गाइनेलाई नेपाली समाज र संस्कृतिको (सबै जातको फूलबारीको) एउटा साभेदारको रूपमा व्यवहारिक र वैचारिक तवरले मान्यता हुनु आवश्यक छ। एकातिर यो संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्धन गर्नु पर्ने र अर्कोतिर गाइनेलाई मर्यादित र खान लाउन पुग्ने स्थितिमा पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकता परस्पर विरोधी देखिन्छन्। अतः सारंगी र गाइनेको "कर्खा"लाई जोगाइ राख्नुको साथै उक्त जातिको सामाजिक मर्यादा उकास्ने र आर्थिक उन्नती कसरी गर्ने गराउने र यसको निमित्त कस्ता काम हुनु पन्यो भन्ने यस अध्ययनको उद्देश्य हो।

प्रस्तुत लेख बाटुलेचौर पोखराका ३४ घरपरिवार गाइनेहरूको अध्ययन हो। यसबाट गाइने जाति सबैको एउटै किसिमको सामाजिक-आर्थिक अवस्था छ भनी सामान्यकरण गर्न सकिन्न तापनि यसबाट गाइने जातिमा देखा परेका सांस्कृतिक परिवर्तनको रूप (trend) स्पष्ट पार्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

तथ्याङ्क स्रोत

यस लेखमा प्रयोग गरिएका तथ्यांकहरू मेरो स्नातकोत्तर शोधपत्र "बाटुलेचौर पोखराका गाइने जातिको सामाजिक-आर्थिक अध्ययन" मा आधारित छ। वि.सं. २०४०/४१ मा गरेको उक्त क्षेत्र सर्भेक्षणमा प्राथमिक तहको तथ्यांकहरू पारिवारिक लगत लिएर प्रश्नपत्रहरू भराएर र वृहद अन्तर्वाता विधि प्रयोग गरी संकलन गरिएका हुन्। वि.सं. २०४५ मा पुनः सर्भेक्षणको क्षेत्रमा गई हासिल गरिएको थप जानकारी समेत यसमा समाविष्ट छ।

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

गाइनेहरूको बसोबास नेपालको विभिन्न भागमा पाइएतापनि अधिराज्यको सबैभन्दा ठूलो गाइने गाउँ कास्की जिल्ला पोखराको बाटुलेचौरमा अवस्थित छ (सूचना विभाग, २०३१: ३२६)। पोखरा बजारको उत्तरी सीमानामा बग्ने सेती खोला माथि रहेको पक्की पुल तरेपछि बाटुलेचौरको इलाका शुरू हुन्छ। पोखराको एउटा पर्यटक आकर्षणको रूपमा रहेको 'महेन्द्र गुफा' पनि यही इलाकामा पर्दछ। पहिला बाटुलेचौर कास्की जिल्लाको

५२ गाउँ पंचायतहरू मध्ये एउटा थियो। वि.सं. २०३२ मा यसलाई पोखरा नगर पंचायतमा गाभेपछि हाल यो स्थान वडा नं. १६ अन्तर्गत पर्दछ। करिव ३०,००० रोपनी क्षेत्रफल ओगटेको बाटुलेचौरको चार किल्ला यस प्रकार छ- पूर्वमा काली खोला, पश्चिममा पानी ट्यांकी, गण्डकी आवासिय माध्यमिक विद्यालय हुँदै भोटे घाट, उत्तरमा धार्मी जाने उपल्लो मढीको पानी ढल हुँदै धार्मी खोलाको साँघ र दक्षिणमा सेती खोला हुँदै के. आइ. सिंह पुल, काली खोला र सेतीको दोभान पर्दछन्।

महेन्द्र गुफा जाँदा बाटुलेचौरको हेल्थपोष्ट काट्ने बित्तिकै बाटोका दायाँ पट्टि ४ रोपनी जग्गामा ३४ घरपरिवार गाइनेहरू भुपही खडा गरी गुचुमुच्च परेर बसेका छन्। यिनीहरूको कूल जनसंख्या १५४ छ, जसमा पुरुषको संख्या ६९ र महिलाको संख्या ८५ छ (क्षेत्री, २०४१: ३७)।

पारंपरिक जीवन

गाइने जातिको परंपरागत पेशा सारंगी बजाउँदै लोकलयमा वीररस, करुण रस, प्रेम रस आदि गरिएका विभिन्न रसका कर्खा/गीत गाएर मानिसहरूको मन पगाली जे दिन्छन् त्यसैबाट जीवन वृत्ति चलाउनु हो। आफ्ना केटाकेटीहरूलाई तोतेबोलीको अवस्थादेखि नै सानो सारंगी भिराएर आफूले सुने जानेको गीत गाउन सिकाउँछन् (थापा, २०३०: १००)। गाउने क्रममा यिनीहरूले मंसीर ताका खला-खला हुल्दै अनाज संकलन गर्नुको साथै विदेशमा समेत पुगेर प्रवासी नेपालीहरूको आँगनमा राष्ट्रियताको भावना पोखेका छन्। म्याकडोनाल्डले गाइनेहरूलाई परंपरागत तरिकामा भिक्षाको रूपमा चामल दिइन्छ भनेका छन् (म्याकडोनाल्ड, १९७५: १६९)। तर यो भिक्षा होइन यो त उनीहरूको चोखो परिश्रमको फल हो र यो चामल मात्र नभई धान, मकै, कोदो, पैसा जे पनि हुन सक्छ। घुमन्ते भएकोले परम्परागत जजमानी प्रथा अनुरूप गाइनेको बिष्टहरूसँगको सम्बन्ध अन्य पेशेवार जातिहरूको भन्दा संरक्षक-ग्राहक (Patron-client relationship) को सीमित घेरा भित्र बाँधिएको हुँदैन। यसो भए तापनि बिष्टहरूको घरमा चाड-वाड र विहा, वर्तवन परेको बेला खानपीनको व्यवस्था हुनाको साथै दाल, चामल, तर्कारी रोटी, पैसा आदि सिदा जस्तो पारेर दिन्छन् पनि। साथै गाइनेहरूले पनि नाचगानको आयोजना गरी चाड-वाड र उत्सवलाई बढी रमाइलो पार्छन्। तगारोमा सारंगी बोकेको गाइने देखे पछि आइमाइ - केटाकेटी, तन्नेरी, बुढापाका सबै कुनै घटना, कर्खा, भजन आदि सुन्न उत्सुक र प्रफुल्लित हुन्छन्।

ऐतिहासिक महत्त्व

गाइनेहरूले मात्र गाउने वीरताको गाथा "कर्खा" हो। ऐतिहासिक घटना र वीर पुरुषहरूको गाथा कर्खाको प्राण हो। गोर्खा राज्यका संस्थापक द्रव्य शाहका पालादेखि कर्खा गाइएको पाइन्छ (दर्नाल, २०४५: १७०) निरक्षर गाइनेहरू श्रुतिको आधारमा मनमा कण्ठ पारेर बाबुले छोरालाई सिकाउँदै कर्खालाई परम्परागत पेशाको रूपमा सुरक्षित राख्दै आएका छन्। यिनीहरूको कर्खा नेपाली दैलो दैलोमा मात्र सीमित नभई प्रवासी नेपालीहरूलाई समेत ब्युँझाउन पुगेको छ। नेपाली फौज विदेशी फौजसित लड्न जाँदा गोरखनाथ, कालिका माई, पशुपतिनाथका भजन गाउँदै पुन्याउन जाने र विदेशबाट युद्धमा विजयी भई फर्किँदा सरकारले गाइनेलाई अघि लिएर लिन पठाउने गरेबाट गाइनेलाई शगुनी जातको रूपमा लिइएको थाहा पाइन्छ। फौजका निमित्त उत्तेजना दिने वीर रसका कर्खा आदि गीत गाउने र सेनालाई मनोरन्जन दिलाउने काममा गाइनेलाई पृथिव नारायण शाहले दरवारमा प्रश्रय दिनुको साथै शीरमा नैनसुतको पगरी समेत बाँधिदिएका थिए। (थापा, २०३२: ३३६-३७)। नेपाल एकीकरणको महायज्ञमा मनिराम लगायत अरू कैयन् गाइनेले आफ्ना कला कौशलद्वारा राष्ट्रको लागि बलिदान हुन प्रेरित गरेका थिए। वीर फागल गुरूङ्गले गाइनेकै भेषमा शत्रुलाई खत्तम पारेका थिए (क्षेत्री, २०४१: ९३)। हीरा गैनेनीले वि. सं. १९९५ तिर जनरल माथवर सिंह थापाको गुणगानको गीत गाएकी थिइन् (दर्नाल, २०४५: १६)।

गाइनेले कर्खा गाएर असंख्य ग्रामीण नरनारीलाई देशमा घटेका घटनाहरूको बारेमा मोटामोटी जानकारी दिएर नेपाली समाजलाई ठुलो योगदान दिई आएका छन्।

गाइनेको विशेषता

आजको जस्तो रेडियो, टेलिभिजन आदि मनोरञ्जन र यातायात संचारका कुनै साधन उपलब्ध नभएको बेला गाइनेको गीतको विशेष महत्व थियो। ग्रामीण समाजमा मनोरञ्जन प्रदान गर्नु, प्राकृतिक प्रकोपमा घटनाहरूको विवरण दिँदै चर्चा गर्नु, सामाजिक विषमता तथा अन्तर्विरोध, व्यंग र कू-रीतिको उद्घाटन गरी समाजलाई स्वच्छ पार्ने कार्यमा गन्धर्वहरूको भूमिका महत्वपूर्ण छ। समाजमा विद्यमान कूरीतिहरूको आलोचना गर्ने प्रवृत्ति र सो प्रवृत्तिलाई जीवित राख्ने परम्परा गाइनेहरूको सामाजिक विशेषता हो। मौखिक परम्परामा रहेर पनि तत्कालिन घटनाहरूलाई आत्मसात गरी गीत रचना गर्न सक्ने विलक्षण प्रतिभा सम्पन्न गाइनेहरूको विशेषता सम-सामयिक प्रवाह बहन गर्न सक्ने क्षमता पनि हो। रचनाकारको निजी विशेषताको छाप परे पनि गाइनेहरूको गीतमा लोक तत्वकै प्रबलता रहेको हुन्छ र यसमा सामाजिक यथार्थता प्रतिबिम्बित हुन्छ। (अधिकारी, २०४४: ५२)। नेपाली लोकलयका गीतहरूको रेडियो नेपालमा प्रवेश हुनु अघि गाइने जातिको मुखारविन्दबाट यहाँका फरना र खोलानालाको फंकारमा प्रतिध्वनित हुँदै नेपालका विभिन्न भागमा रन्किन पुगेका थिए। गाइनेको जीविकाको साधन लोकगीत आज कलाकारहरूको साधना बन्न पुगेको छ (के. सी. २०२९: ११७-१८)।

प्राकृतिक, ऐतिहासिक वा सामाजिक विसंगति कुनै पनि घटनालाई कर्खागीतको भाकामा प्रचार गरी हिइने गाइनेहरूको भूमिका प्रचारकको हैसियतले पनि महत्वपूर्ण छ। अरू कसैबाट सुन्न नपाइने कर्खा र सामाजिक गाथाहरू गाइनेको सारंगीमा एकाएक सुन्न पाउँदा मानिसहरूको मन पगलन्थ्यो। वि. सं. २०४४ फाल्गुण २८ गते काठमाडौंको दशरथ रंगशालामा घटेको र वि. सं. २०४५ भाद्र ५ गते पूर्वाञ्चल क्षेत्रमा गएको भुईँचालोको अप्रिय र दुःखद घटनालाई विगतमा लगेर हेर्ने हो भने, जन संचारका कुनै यान्त्रिक साधन उपलब्ध नभएको त्यस बेला यिनै गाइनेहरूले उक्त घटनाको गीत रचेर प्रचार गरी दिँदा समाजमा यिनीहरूको कस्तो महत्व तथा प्रभाव हुन्थ्यो, सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

आधुनिक जीवन

कुनै पनि समाज परिवर्तन नभई रहन सक्दैन। हाम्रो देशमा आएको सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनको लहरले अरू विभिन्न जातिको साथसाथै गाइने जातिलाई पनि समेट्न थाली सकेको छ। आफ्नो नाममा कुनै जग्गा जमिन दर्ता नहुने भएकोले फिरन्ते भएर आजीवन सुकुम्बासी हुनु अनिवार्य भएका गाइने समुदाय आज आफ्नो घरजम गरेर निश्चित बसोबासको जीवन व्यतित गर्दैछन् (पाँडे, २०३८: ४७)। गाइने जातिले आफ्नो गायन वृत्तिबाट नै जीवन सुखमय पार्ने छन् र नेपालले यिनको गायन वृत्तिलाई सधैं नै स्वागत गर्नेछ भन्ने विश्वासबाट गाइने जातिले हलो जोत्न र बन्द व्यापार गर्न पाउने छैन भन्ने सनद पनि खडा भएको थियो (थापा, २०३२: १३७)। तर आजकाल गाइनेहरू स्वतन्त्ररूपले कुनै पनि पेशा गर्न सक्छन्। बाटुलेचौरका ३४ घरपरिवार गाइनेहरू मध्ये १८ घर परिवारले मुख्य र सहायक पेशाको रूपमा आफ्नो परंपरागत गाउने बाहेक अरू नै पेशा गर्न थालेका छन्।

तालिका १

गाइनेहरूलाई गाउनको साथसाथै माछा मार्न पनि सिपालु हुन्थे भनिएको छ (पाँडे, २०३८४५)। अतः यो कुनै नौलो काम नभएको र जहिले पनि पहुंच पुग्ने खुल्ला आय स्रोत भएकाले अरू पेशाको तुलनामा माछा मार्ने धेरै देखिन्छन्। मजदूरी गर्नेमा कुल्ली काम, सिकर्मी, मेलापाता हिड्ने, खेतालो जाने, खेत कुर्ने, बारी जोत्ने गर्छन्। खेलोफालो गर्नेमा मौसम अनुसारको फलफूल किनवेच गर्ने साथै बिष्टहरूको फलफूल बेचन लगिदिने गरेर केही आम्दानी गर्दछन्। साथै अण्डा किनवेच गर्ने, दाउरा खोजेर वेच्ने समेत गरी आय वृद्धि गर्छन्।

तालिका २

शिक्षाको कमिले अरू भने जस्तो जागिर नपाएतापनि केही गाइनेले सांस्कृतिक क्लब, होटेल, रेडियो नेपाल, राष्ट्रिय नाचघर र नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा समेत आफ्नो जातिगत संस्कृति सारंगीमा गीत गाउने र बजाउनेलाई कायमै राख्ने खालका जागिर खाएका छन्। कोही मेकानिक्स काम गर्छन् त कोही पियन छन्। कोही पोखरा नगर पंचायतको पुलिस भई प्रशासनिक सेवामा समेत संलग्न छन्।

बिष्टहरूको निगाह नभएसम्म 'न्वाइ' खान समेत नपाउने गाइनेहरू आज आफ्नै करेसाबारीमा २-४ झल भए पनि हरियो लाउन पाएका छन्। हेल्थपोष्ट मुनिको ३९ रोपनीको पाखोबारीमा यिनीहरू कोदो, मकै छन् गर्छन्। आफूहरूले गोरू नपालेकाले बाली लाउन पर्मा लाउने र बिष्टहरू कहीं हली बसी जोत्न गोरू ल्याउने गर्छन्। खेती योग्य जमीनको अभाव र भएको पाखोबारीमा उब्बानी धेरै नहुने भएकाले खेती मै निर्भर गर्ने भने छैनन्।

बदलिंदो परिस्थिति, यातायात र संचार ब्यवस्थाको विकाश, अरू जातिमा आएको सामाजिक परिवर्तनले गाइने जातिमा पनि असर पार्यो। सकि न सकि सारंगी बोकेर गाउँदै गाउँ हुल्ने यिनका केटाकेटी अब फोला बोकेर स्कूल पढ्न जाने भए।

तालिका ३

शिक्षा हासिल गर्ने विशुद्ध शिक्षण संस्था स्कूल कलेजहरूमा छुतछुतको भावना र तल्ला जातिका केटाकेटीहरू बेग्लै बस्नु पर्ने बाध्यता अब छैन। सबैले समान रूपले शिक्षा हासिल गर्न पाउने अवसर छ।

देशमा विदेशी पर्यटकहरूको बढ्दो आगमनले गाइने जातिको गायन प्रवृत्तिमा पनि असर पारेको छ। पोखराको गाइनेहरू गाउँतिर भन्दा पर्यटकहरू धेरै मात्रामा जाने र बस्ने ठाउँ जस्तै पादी (लेक साइड) तिर गाउन र सारंगी बेचन जान मन पराउँछन्। यसको मुख्य कारणमा एकातिर विदेशीहरूको नेपाली संस्कृति प्रतिको बढ्दो चाख र अर्कोतिर हाम्रो समाजको, मनोरञ्जनका आधुनिक साधन प्रतिको आकर्षणलाई लिन सकिन्छ। यसबाट गाइने गीत/कर्खा स्थानीय मानिसहरूको चाख घट्ने गएको महशुस हुन्छ।

तालिका ४

गाइनेहरूले सारंगीमा गाएर नगद र अनाज दुवै किसिमको आम्दानी गरेको कुरा तालिका ४ बाट थाहा हुन्छ। बढीमा ५ मुरी अनाज र रू सात हजार जतिले वर्ष भरिको परिवार खर्च चलाउनु मुस्किलको कुरा हो।

यसै सन्दर्भमा बाटुलेचौरका एकजना बृद्ध गन्धर्व भन्छन्, "पहिलाको जमानामा गाउन जाँदा प्रशस्त धान, मकै, कोदो पाइन्थ्यो, परिवार आरामले पालिन्थे, दुःख धेरै गर्नु पर्दैनथ्यो। बिष्टहरूको घरमा वर्तमान, बिहा आदि चाडहरूमा गइन्थ्यो, ल्याएर मज्जासँगै खाइन्थ्यो, राम्रोसँग चाड मनाइन्थ्यो। २५ पैसा मानो ध्यु, एक रूपियाको पाँच पाथी धान, एक रूपियाको पाठो आदि पाइन्थ्यो। त्यस्तो बेला जग्गा जमिन केही चाहीदैन भनियो र यस्तै पेशाको पछि लागियो....." १०

परंपरागत गायन पेशा प्रति गाइनेहरूको विचार

बदलिंदो सामाजिक परिवेशमा आफ्नो अल्प र अनिश्चित आय हुने गायन पेशाबाट आर्थिक आवश्यकता पुरा नहुने र सारंगी संस्कृति प्रति सामाजिक अवहेलनाको धारणाले गर्दा तिरस्कृत हुनु पर्ने अवस्था देखि दिक्क भएर गन्धर्व जाति स्वयं पनि आफ्नो पेशागत संस्कृति प्रति विमुख हुन थाले (हेर्नुहोस तालीका १ र ४)। अहिल्यै पनि बाटुलेचौरका कतिपय केटाकेटी सारंगी बजाउन जान्दैनन्। किनभने यहाँका गन्धर्वहरू आफ्ना केटाकेटीलाई सके पढाइ लेखाइ गराएर ठूलो मानिस बनाउने, नसके खेतीतिर लाउने, सेनामा भर्ती, नोकरी गराउने तर यस परम्परागत गाउँ-घर हुल्दै गाउने पेशामा सीमित भने नराख्ने विचार गर्दछन्। आर्थिक आवश्यकता परिपूर्तीको खोजी, सामाजिक परिवर्तन र आधुनिक जमानामा विकासको तिब्र गतिले गर्दा आफ्नो भूमिका बदलिँदै गएको परिप्रेक्ष्यमा गन्धर्वहरूलेपनि थकालीहरूले आफ्नो जातिमा आपसी एकता कायम गरी आर्थिक उन्नती गर्न ढिकुरी प्रथाको शुरुवात गरे जस्तै "गन्धर्व समाज सुधार सदन"को माध्यम आफ्नो पहिचान (Identity) खोज्दैछन्।

गन्धर्व समाज सुधार सदनको गठन र उद्देश्यहरू

बाटुलेचौरका गन्धर्वहरू मिली आफ्नो सामाजिक-आर्थिक स्थितीमा सुधार ल्याउन र आपसी एकता कायम राख्न नेपाल राष्ट्रिय समाज कल्याण संघबाट उत्प्रेरित भई वि. सं. २०४१ आश्विनमा "गन्धर्व समाज सुधार सदन" (ग.स.सु.स) को स्थापना गरेका छन्। सदनका उद्देश्यहरू निम्न छन्:-

१. वडा निवासी गन्धर्व समुदायका बालबालिकालाई स्कूल पठाउने,
२. व्यावहारिक रूपमा रहेका छुवाछुत प्रथा हटाउन समाज सुधार हुनु पर्ने हुँदा भावनात्मक परिवर्तन गर्न सदनले कोषको व्यवस्था गरी होटल संचालन गर्ने,
३. अति नाजुक रूपको आर्थिक अवस्था भएका र दैवी प्रकोपमा परेकालाई विभिन्न रूपमा सहयोग गर्ने,
४. भावनात्मक परिवर्तन ल्याउन वर्षमा बढीमा तीन पटक गोष्ठी/सम्मेलनको आयोजना गर्ने,
५. जुवा खेल्ने, जाँड-रक्सी खाई हो हल्ला गरी हिड्ने तथा अभद्र व्यवहार हटाउन कदम चाल्ने,
६. जिउँदोको जन्ती र मुर्दाको मलामी कार्यमा समान रूपमा एक जूट भै अनिवार्य रूपमा भाग लिने, र
७. सारंगी सांस्कृतिक योजना संचालन गर्ने।

सदनको उपरोक्त उद्देश्यहरूबाट गन्धर्व समुदायमा आफ्नो गायन पेशा प्रति बढ्द गएको अरुचीको भाव, जाँड-रक्सीको अधिकतम उपभोग र अभद्र व्यवहार जस्ता आपसी समस्याहरू विद्यमान भएको बुझिन्छ।

गाइने जातिको सामाजिक-आर्थिक उत्थानमा गन्धर्व समाज सुधार सदनको भूमिका

वि.सं. २०२१ - २२ देखि नै बाटुलेचौरका गाइने/गन्धर्वहरू वर्षमा एक पटक सल्लाह गर्न भद्र १ गतेका दिन भेला हुने गर्दथे। पछि सदनको स्थापना गरी प्रत्येक घरले तीस रूपियाका दरले चन्दा दिई आफ्नो टोल

मित्रै खाली रहेको भुपडीमा लिपपोत गरी एउटा साम्ना होटल खोले। कसैलाई मर्दा-पर्दा, सुत्केरो पर्दाको खर-खाँचो टार्न यो होटलको कोषबाट ब्याजी ऋण दिने व्यवस्था पनि थियो। चिया, चुरोट, चना, भटमास र रक्सी राखिएको यस होटलमा शुरूमा, प्रत्येक घरले पालो लाएर बेच्ने मानिस पठाउँथे। पारिश्रमिक स्वरूप सो व्यक्तिले दुई गिलास रक्सी (गिलासको तीन मोहर पर्ने) र एक मोहरको भटमास खान पाउँथ्यो। चुरोट भने किनेर मात्र खान पाउँथ्यो। पछि सदनले सो बेचन बस्ने व्यक्तिलाई मासिक तलब रु. ४५०/- दिने निर्णय गर्‍यो साथै दुई कप चिया पनि खान पाउने भयो। यसरी रक्सीको ठाउँ विस्तारै चियाले लियो। सदनको होटल व्यवस्थाबाट एकातिर पसलमा बस्नेको बेरोजगारी टन्थो भने अर्कोतिर बाहिर हुने खर्च पनि आफ्नै समूह भित्र संचय हुने भयो। वास्तवमा, प्रत्यक्षरूपमा आफ्नो जातिको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउने र अप्रत्यक्षरूपमा माथिल्ला जातका मानिसहरूलाई चिया पानी चलाई छुवाछुत प्रथाको व्यावहारिक रूपमा अन्त गर्ने सर्वोपरी उद्देश्यले यो होटल खोलिएको थियो। यहाँ अन्य जातिका विशेष गरी जवान केटाहरू चिया-पानी खान विस्तारै आउन शुरू गरेका थिए। कोषबाट आपतकालमा दिइएको ऋण फर्काउन नसक्दा होटल घाटामा गयो। साथै यिनीहरूको आपसी सहयोग समझदारीपूर्ण हुन नसकेकोले हेड वर्षको कोपिलावस्थामा नै यो होटल बन्द हुन गएको कुरा हालसालै (२०४५) अध्ययन क्षेत्रमा जाँदा गन्धर्वहरूले बताए। उपरोक्त उद्देश्य प्राप्तिमा यो सदन केही हदसम्म सफल भएको थियो।

सारंगी सांस्कृतिक योजना संचालन गरी अरूको घर दैलोमा सारंगी रेटन जान पर्नुको साटो अरू मानिसहरू गाइनेको गीत सुन्न र नाच हेर्न स्वयं टिकट काटी आउने छन् भन्ने यिनीहरूको विश्वास छ।

हरेक नयाँ वर्षको उपलक्ष्यमा बैशाख १ गते कर्मचारी मिलन केन्द्रमा, पंचायत प्रशिक्षण केन्द्रमा वर्षको एक पटक र विभिन्न राष्ट्रिय उत्सवहरू जस्तै श्री ५ महाराजाधिराज तथा श्री ५ बडामहारानी सरकारका शुभजन्मोत्सवहरूमा, पौष १ गते, भाद्र ४ गते आदिमा गन्धर्वहरूलाई सारंगी बजाउन र गाउन बोलाइएको हुन्छ र बाटुलेचौरका गन्धर्वहरू समूहमा जाने गर्छन्।

सदनको होटल संचालनमा व्यवस्थापन पक्ष कमजोर हुनाको साथै पसलमा बस्ने पालो पर्नेले आफ्नो जिम्मेवारी बहन गर्न नसकेबाट सो प्रयास असफल हुन गयो। उपरोक्त कुटिहरूलाई ध्यानमा राखी सदनले कार्य संचालन गर्न सकेमा गन्धर्व जातिमा आपसी हित र सहयोगको भावनामा वृद्धि हुन जाने छ।

गाइने माग्ने होइन, सारंगीमा लोक संस्कृति जोगाउने प्रतिनिधि हो।

हाथो समाजमा पहिले देखि नै गाइने जातिलाई 'तल्लो' स्तरको भनी प्रोत्साहन नदिने प्रवृत्ति भएको पाइन्छ। जातिगत पेशाको आधारमा बेग्लै दण्ड सजायको व्यवस्था समेत भएबाट कानुनी रूपले पनि यिनीहरूलाई उपेक्षा गरिएको स्पष्ट छ।^{११} स्कूलको प्रचलनको शुरूवातमा निम्न वर्गलाई समानरूपले शिक्षा हासिल गर्ने मौका नभएबाट यिनीहरूमा आफ्नो स्थितिको ज्ञान हुन नसक्नु अस्वाभाविक होइन। यिनीहरूले सारंगी बजाउँदै गाउन हिड्नु माग्ने उद्देश्य हुन सक्छ, तर समाजशास्त्रीय दृष्टिले हेर्ने हो भने यसलाई 'माग्ने' पेशा भन्न मिल्दैन। किनभने एउटा 'माग्नेले' (वास्तविक अर्थमा) माग्छ मात्रै सट्टामा क्यै दिदैन। तर गाइनेले पहिले आफ्नो सारंगी रेटछ गीत कर्खा गाउँछ अनि मात्र आफ्नो पारिश्रमिक खोज्छ निगाहको रूपमा। तसर्थ यहाँ निर 'लिने' मात्र नभइ 'दिने' अर्थात give and Take दुवै कार्य भएको छ। साथै गाइनेले जे दिन्छ, त्यो अरू कसैले दिन नसक्ने 'कर्खा' हो। नेपालको मौखिक साहित्य कर्खाको संरक्षण र सम्वर्धन गर्ने कार्यमा गाइने जातिले महत्वपूर्ण देन दिएको तथ्यलाई हामीले कदापि विर्सनु हुँदैन। नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा आदि कवि भानुभक्तको

जुन देन छ त्यही रूपको देन लोकगीतको गायन प्रति यो जातिको छ (थापा, २०३०: १०२)। अतः गाइने र गाइनेको गायन पेशा तथा सारंगी सम्बन्धि सामाजिक धारणा (Social prejudice) मा समयानुकूल परिवर्तन हुन अपरिहार्य भैसकेको छ। गाइने र उसको गीत 'माग्ने' र 'तल्लो' जातिको पेशा भनेर उपेक्षित नभई नेपाली समाज र संस्कृतिको एउटा साभेदारको रूपमा ब्यावहारिक र बैचारिक तवरले मान्यता हुनु अत्यावश्यक छ। गाइनेको सारंगीलाई अब माग्ने भाँडो वा साधनको रूपमा नहेरी नेपाली परम्परागत संस्कृतिको जोगाइ राख्नु पर्ने एउटा अंगको रूपमा हेर्नु जरूरी छ। बाँच्नको लागि आर्थिक आवश्यकता, गाइनेको सारंगी संस्कृति प्रतिको सामाजिक धारणा सञ्चारका बहुत्व साधन र मनोरञ्जन साधनहरूको विकाश र यसलाई सांस्कृतिक अंगको रूपमा प्रस्तुत गर्न र जोगाउन सरकारी तवरबाट कुनै व्यवस्था नभएकोले गाइनेहरूले आफ्नो उक्त गायन पेशालाई छाड्न थाले।

श्री ५ को सरकार श्रम तथा सामाजिक कल्याण मन्त्रालयले पिछडिएका जाति तथा जन जातिको सामाजिक तथा आर्थिक सर्वेक्षण सम्बन्धि अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा वि.सं. २०४१ मा लमजुङ्ग, कास्की र तनहुँका गाइने जातिको बारेमा गरेको अनुसन्धानको प्रतिवेदनमा भनिएको छ-

“मानिसले समय अनुसार आफूलाई बदल्न सकेन भने अर्थात समय सापेक्ष भएर रहन जानेन भने दुःख भोग्नु पर्ने कुरा निर्विवाद छ। दिनानुदिन अगाडि बढिरहेको सामाजिक परिवर्तनको असर गाइने जातिका मानिसहरूमा खास भएको देखिँदैन। यी जातिहरूले आफ्नो पुरानो पेशालाई बदल्ने कोशिशसम्म पनि गरेको देखिँदैन। आफ्नो पेशा प्रतिको जनमानसमा रहेको धारणालाई बुझ्दा बुझ्दै पनि आफ्नो पेशामा खास परिवर्तन गर्न चाहेको देखिँदैन।” (श्री ५ को सरकार, २०४१: २६)।

प्रतिवेदनको सोही पृष्ठमा “अधिकांश गाइनेहरूको मुख्य पेशा कृषि, गीत गाएर माग्ने र माछा मान्नु हो।” भनिएको छ। यदि गाइने जातिमा सामाजिक आर्थिक परिवर्तन नभएको र आफ्नो जाति प्रति जनमानसको धारणाको असर नपरेको भए उनिहरूको मुख्य पेशा सारंगीमा गीत गाउनुबाट कसरी कृषि हुन पुग्यो? साथै पोखरा नगर पंचायत वार्ड नं. १६ बाटुलेचौरका गाइनेहरूको सम्बन्धमा (उल्लेखित कृतिको पृ. ३०) “मजदूरी र माग्ने बाहेक अन्य पेशा जानेको छैन ...” पनि भनिएको छ। मजदूरी गर्नु गाइने जातिको परंपरागत पेशा छोड्न भन्ने कुरा सर्व विदितै छ। अतः गाइने जातिमा सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन आउन थालेको लक्षण प्रष्ट देखिने भइ सकेको छ। बाटुलेचौरका ३४ घर परिवार मध्ये १८ घरपरिवार गाइनेहरू अरु पेशामा संलग्न भएको कुरा (माथिको तालिका १) प्रष्ट देख्न सकिन्छ। यसरी सारंगी संस्कृतिलाई नेपाली समाजमा जीवित राख्ने कर्खा/गायन परंपराको संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने प्रयत्नको सट्टा सरकारी तवरबाट गाइने जातिलाई “समय सापेक्ष रहन नजान्ने” जस्ता विशेषणको प्रयोग गरिनु वडो खेदको कुरा हो।

सारंगी, संस्कृति संरक्षणको संभाव्यता

सारंगी संगीतको परंपरालाई हराउन नदिइ कुनै पनि गाइने जातिको सामाजिक मर्यादा उकास्नुको साथै आर्थिक उन्नती गर्न/गराउन सकिन्छ। सारंगी र गायन परंपरालाई जोगाई राख्न तालिम र उचित पारिश्रमिकको व्यवस्था गर्न सरकारी वा गैर सरकारी निकायहरूबाट सारंगी संस्कृतिलाई एउटा संस्कृतिको अंगको रूपमा संस्थागत (Institutionalize) गर्न/गराउन सकिन्छ। गाइनेले अरु पेशा गर्न थालेको कुरा माथि (तालिका २) भनियो, बाँकि रहयो गाइनेको पेशा अरूले गर्ने। अप्रत्यक्ष रूपमा यसको पनि शुरुवात भएको भान्नु पर्दछ। किनभने, लोक कलाकार गाइने सारंगी ब्रोकेर गाउँदै नेपालीहरूको घर-घर हुल्छ भने संकलित लोकगीतहरू

विभिन्न कलाकारहरूद्वारा रेडियो नेपालमा गाइन्छन्। यसलाई प्रत्यक्ष रूप दिन सारंगी सैस्कृतिलाई संस्थागत गरिनु आवश्यक छ जसबाट यो सर्वैका निम्ति खुल्ला हुनेछ। यसरी सबै जातका मानिस एकै ठाउँमा र एउटै काम गर्ने भए पछि गाइने अवहेलित हुनुको साटो उसको सामाजिक मर्यादा उकासिनेछ।

विदेशी पर्यटकहरूको र अनुसन्धान कर्ताहरूको समेत गाइने गीत र सारंगीप्रति चाख तथा चासो बढेको परिपेक्ष्यमा गाइने गीतहरूको डिस्क रेकर्ड गर्ने र विदेशी बजारमा पर्यटकहरू मार्फत सारंगी बाजाको लोकप्रियता बढाउन सारंगी उत्पादन कार्यमा जोड दिई विदेशी बजारमा नेपाली सारंगीको खपतमा बृद्धि गर्न सकिन्छ। सारंगी उत्पादन कार्यलाई साना उद्योगको रूपमा प्रतिस्थापना गरी सारंगी बनाउन सिपालु गाइने जातिका मानिसको सुपरिवेक्षण तथा निरीक्षणमा सारंगी उत्पादन तालिम संचालन गर्न सकिन्छ। यसबाट एकातिर विदेशी बजारमा सारंगीको खपतबाट नेपाली संस्कृतिको प्रचार हुन्छ भने अर्कोतिर सारंगी संस्कृति जोगिनुका साथै गाइने जातिका मानिस लगाएत अन्य बेरोजगार अवस्थामा रहेका मानिसहरूलाई रोजगारीको अवसर प्राप्त हुन्छ।

आजसम्म विदेशी संगीतशास्त्रीहरूले जति पनि गाइने गीतहरूको डिस्क रेकर्ड गरे ती सबै विदेशी संग्रहालय र पुस्तकालयहरूमा पुगेका छन्। हामी कहाँ तिनको प्रतिलिपि समेत कतै देखिदैनन्। अतः "..... भाग खानेलाई पूरा पनि छैन" भने जस्तो अवस्था अरु बढी सिर्जना हुन नदिन केही उपाय सोच्नु जरूरी छ। यसको निम्ति गाइने गीत/कक्षाहरूको रेकर्ड गर्ने व्यवस्था कुनै निकायहरूबाट हुन सके विदेशीहरूसँग आफ्नो संस्कृतिका बारेमा सोध्नु पर्ने छैन। साथै हाम्रो संस्कृतिको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष त्यसै बिलाएर जान पनि पाउने छैन।

उपसंहार

गाइने वा गन्धर्व जाति नेपाली समाजका एक हिस्सेदार हुन्। यिनीहरूको सारंगीको संगीत र गायन परंपरा नेपाली लोक संस्कृतिको एक महत्वपूर्ण अंग हो। राणाकालमा कानूनी रूपले समेत 'पानी नचल्ने' जातमा वर्गिकरण गरिएको यो जाति प्रति सामाजिक धारणा अझै पनि संकुचित रहेको पाउन सकिन्छ। विश्वको बदलिँदो परिस्थिती, नयाँ मुलूकी ऐनका छुवाछुत हटाउने ब्यवस्था, सामाजिक-आर्थिक विकाशको लहर, यातायातको विकाश, सञ्चारका विभिन्न साधनहरूको प्रादुर्भावबाट यिनीहरूमा हुन गएको आर्थिक-सामाजिक परिवर्तनले गर्दा "सारंगी संस्कृति" को संरक्षण र सम्बर्धनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न गइरहेको देख्न सकिन्छ। सारंगी बाजाउँदै घर-घर माग्दै हिंड्नु पर्दा गाइने अवहेलित भएको छ र उसलाई परिवारको खर्च पुऱ्याउन गाऱ्ठो भएको छ। यसरी गाइनेलाई "माग्ने" र उसको सारंगीलाई "माग्ने भाँडो" वा "साधन"को रूपमा हेरि दिनाले नेपाली संगीत संस्कृतिको एउटा महत्वपूर्ण अंग अवहेलित भएको मान्न सकिन्छ। अतः गाइनेलाई उसको परंपरागत सारंगीमा गायन पेशालाई चटकक त्याग्न बाध्य हुनबाट रोक्न, गन्धर्व संगीत संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्धन गर्नको साथै गाइनेको पेशा मर्यादित तुल्याउन सरकारी/गैर सरकारी निकायहरूबाट सारंगी उत्पादन, कक्षा र लोकगीतहरूको सम्मेलन, रेकर्डहरूको निर्माण र "सारंगी संस्था"को ब्यवस्थाबाट हुन सक्छ। अन्यथा गाइनेको कक्षा र सारंगी संस्कृति विस्तारै लोप हुने दरो सम्भावना छ। किनभने मानिसका न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताले सम्बन्धित जातिको महत्वपूर्ण सांस्कृतिक परम्परामा आमूल परिवर्तन ल्याउन सक्दछ। मानिसका कुनै विशेष परम्परा प्रतिको सामाजिक धारणाले पनि सो सांस्कृतिक परम्पराको महत्वपूर्ण पक्षमा ठूलो असर पार्दछ। गाइने जातिको सारंगी र गायन परम्परा प्रतिको सामाजिक धारणा र उनीहरूको अधारभूत आर्थिक आवश्यकताको परिपूर्तिको खोजीले यस महत्वपूर्ण सांस्कृतिक परम्परामा आउन थालेको परिवर्तनलाई उपरोक्त सैद्धान्तिक आधारमा ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। यसै आधारमा गाइने जातिले द्विपक्षीय चुनौतीको

सामना गर्नु परिरहेको छ - एउटा छे यिनीहरूको दैनिक जीवनका आवश्यकता पुरा गर्नु पर्ने वाध्यता र अर्को यिनीहरूको सारंगी संस्कृति प्रतिको सामाजिक उदासिनता अझ बेवास्ताको धारणा छे। यसो हुँदा गाइने जातिले आफ्नो सारंगी थन्क्याउनु सिवाय अर्को चारा नदेखेकाले पारंपरिक आफ्नै किसिमको जीवन पद्धती/संस्कृतिमा आमूल परिवर्तन ल्याउन चाहे। अतः नेपाली संस्कृतिको एक महत्वपूर्ण अंग सारंगी संगीतलाई लोप हुन नदिन वा यसको संरक्षण सम्बर्धनका उपायहरू गरिनु पर्छ।

आधुनिक प्रविधि, संचारको विकाशले आज विकाश सन्देशहरू बहुत्व साधन (Mass Media) द्वारा मेची देखि महाकाली सम्म प्रसार हुन्छ। गाइने स्थानीय समाजमा भिजेको हुन्छ र उसले आफू वरपरको समाजको इतिहास केलाएको हुन्छ। हुलेर हिइने भएकोले निश्चय पनि गाइनेको सामाजिक सम्बन्धको सेरोफेरो अरू एकै ठाउँमा बसोबास गरी बस्ने (Sedentary) जातिको तुलनामा विस्तृत हुन्छ। अतः जुन रूपले गाइनेले विकाश सन्देशहरूको संचार गर्न सक्छ, त्यो अरू कुनै सन्देश यान्त्रीक संचारका माध्यमभन्दा निश्चय पनि लोकस्तरमा बढी प्रभावकारी सिद्ध हुने हुनाले जन संचारका क्षेत्रमा गाइने जातिको उपयोग बढी सार्थक हुन सक्छ।

तालिका १

गाइने जातिमा पेशागत विभाजन

पेशा	घरपरिवारकोसंख्या
गाउने मुख्य पेशा	१६
गाउने सहायक पेशा	८
अन्य सहायक पेशा	१०
	३४

(स्रोत: २०४०/४१ को क्षेत्र सर्वेक्षण)

तालिका २

अन्य पेशा अपनाउने गाइने जातिको पेशागत विभाजन

पेशाको किसिम	घरपरिवारकोसंख्या
माछा मार्ने	८
मजदूरी गर्ने	३
खेलोफालो गर्ने	३
जागिर खाने	३
खेतीको काम गर्ने	१
	१८

(स्रोत: २०४०/४१ को क्षेत्र सर्वेक्षण)

तालिका ३

बाटुलचौरकोल बिन्दबासिनी माध्यामिक विद्यालयमा गाइने जातिको केटाकेटीको संलग्नता

कक्षा	गाइने जातिका		अन्य जातिका		विद्यार्थी प्रतिशत		कूल विद्यार्थी
	छात्र	छात्रा	छात्र	छात्रा	गाइने जाति	अन्य जाति	
१	२	-	५९	६४	१.६	९८.४	१२५
२	३	-	३७	२५	४.६	९५.४	६५
३	२	-	३४	२८	३.१	९६.९	६४
४	२	-	२४	४१	२.९	९७.१	६७
५	२	१	५०	२८	३.७	९६.३	८१
६	२	-	४८	२२	२.७	९७.३	७२
७	१	-	३३	१७	१.९	९८.१	५१
८	-	-	१३८	२५	-	१००.०	१६३
९	१	-	९२	३७	०.७	९९.३	१३०
१०	१	-	७०	२७	१.०	९९.०	९८
जम्मा	१६	१	५८५	३१४	२.२	९७.८	९१६

(स्रोत २०४०।४१ को क्षेत्र सर्वेक्षण)

तालिका ४

गाउने पेशाबाट वार्षिक आमदानी (अनाज र नगदमा)

अनाज (पाथीमा)	घरपरिवारकोसंख्या
२० भन्दा कम	५
२१ देखि ३०	४
३१ देखि ४०	६
४१ देखि ५०	१०
५१ देखि ६०	४
६१ देखि ७०	२
७१ देखि ८०	२
८१ र सो भन्दा माथि	१
	३४

नगद (रु. मा)	घर परिवारको संख्या
१००० भन्दा कम	२
११०० देखि २०००	३
२१०० देखि ३०००	४
३१०० देखि ४०००	५
४१०० देखि ५०००	६
५१०० देखि ६०००	८
६१०० र सो भन्दा माथि	६
	<hr/>
	३४

(स्रोत: २०४०।४१ को क्षेत्र सर्वेक्षण)

टिप्पणी

- १ गाईनेहरू आफू जुनसुकै पदका भए तापनि आफ्नो घरको रूपमा 'गन्धर्व' नै राख्न मन पराउँछन्। जुन जानबाट भरेको हो सो को आधारमा हालसम्म गाईनेहरूका ३२ वटा घर वा पदहरू प्रकाशमा आएको छन्। जस्तै बाहुनबाट भरेका गाईनेहरूको पद ब्रम्हवैकार, ठकुरीबाट चन्द वा मल्ल ठकुरी र कामीबाट विश्वकर्मा गाईने भयो। (हेर्नुहोस् क्षेत्री, २०४१: ३५)
- २ (क) तागाधारी,
(ख) नमासिन्या मतवाली,
(ग) मासिन्या मतवाली,
(घ) पानी नचल्ने छोई छिटो हाल्न नपर्ने र
(ङ) पानी नचल्ने छोई छिटो हाल्न पर्ने (शर्मा, इ.सं. १९७७: २७७)
गाईनेहरूलाई पानी नचल्ने छोई छिटो हाल्न पर्ने समूहमा सार्की कामी, सुनार, हुड्के र दमाइभन्दा तल र बादी, पोडे र च्यामेभन्दा माथि राखिएको थियो (म्याकडोनाल्ड, इ.सं. १९७५: २८२)
- ३ अलेकजेन्डर हब्लु म्याकडोनाल्डले "एन एस्पेक्ट अफ द संग्स अफ द गाईने अफ नेपाल (१९७५: ७०) मा चार वटा गाईने गीतलाई रोमन अंग्रेजीमा अनुवाद गरी गीतको बोल अंग्रेजीमा दिएका छन्। सन् १९६१ को अन्तिम तीन महिनामा आफूले संकलन र टेप गरेको गाईने गीतहरू आफ्नो म्युजिकोलोजिष्ट कलिंग मिरय येल्फरसँग मिलेर फ्रेन्च भाषामा अनुवाद सहित संगीत नोटेशनका साथ वीसवटा जति गीतहरू छन्। मिरय येल्फरसँग मिलेर "सुर अँ सारंगी दे गाईने" (फ्रान्सीसी भाषामा) मा सारंगीको बनावटको चर्चा गरेका छन् (अब्जकट्स ए भोन्ड १९६६: ६(२) १३३-१४२)।
स्व. श्री ५ महेन्द्रको राज्यभिषेकको अवसरमा (इ.सं. १९५६) ए.ए. बाकेले संकलन गरेका गीतहरूको रेकर्ड लण्डनको स्कूल अफ ओरियन्टल एण्ड अफ्रिकन स्टडिजमा राखिएको बुझिन्छ।
ए.हब्लु म्याकडोनाल्डले वि.सं. २०१८ सालमा काठमाडौं उपत्यकाका र वि.सं. २०२४ मा सल्यानका गाईनेहरूको अध्ययन गरेका थिए। फ्रान्सीसी अनुसन्धान कर्ताहरूमा कोरने जेष्टले वि.सं. २०२२ मा, मिरय येल्फरले वि.सं. २०२३ मा र मार्क ग्याबोरियोले वि.सं. २०२३ र २०२५ मा विभिन्न ठाउँका गाईनेहरूको अध्ययन गरेका थिए।

- ४ श्री ५ को सरकार श्रम तथा सामाजिक कल्याण मन्त्रालयले पिछडिएका जातिका महिलाहरूलाई छ महिने कटाइ-बुनाइ तालिम संचालन गरी तालिम अवधिभर खान लाउन र बस्ने ब्यवस्था समेत गरेको थियो। वि.सं. २०४३ मा बुटवलमा संचालित उक्त क्षेत्रीय तालिममा बाटुलेचौरबाट पाँच जना गैनेनी पनि सम्मिलित थिए। तालिम पूरा गरी आफ्नो गाउँमा फर्के पछि त्यसबाट लाभान्वित भएर विना धितोको ऋण लिई केही शीपमूलक काम गर्न सक्षम छेउन भनी १६ वर्ष मुनिका केही र लोग्नेबाट अलग्गै बसेका महिलाहरू ४-५ जनाको समूह गरी सबै जातिलाई एकै ठाउँमा मिसाएर खान-पान, लवाई, बोली चाली सुघार्ने र उनिहरूको सामाजिक स्तर समेत उकास्ने प्रयास भएको छ। यो निश्चय पनि खुशिको कुरा हो। तर तालिम सकेर फर्केका महिलाहरू के गर्दछन् र त्यस तालिमबाट कतिको लाभान्वित भएका छन् भन्न जान्न फलोअप सर्भेक्षण भएको छैन। बाटुलेचौरबाट उक्त तालिम लिन गएका पाँचैजना गैनेनीहरू आफ्नो घरदेखि टाढा धेरै समय बस्न नसकेकाले तालिम पूरा नहुँदै फर्केको कुरा सर्भेक्षण क्षेत्रमा जाँदा थाहा भयो। पिछडिएका सबै जातिलाई क्षेत्रिय आधारमा पटक पटक गरी सर्भेक्षणमा समावेश नगरिएसम्म सो फलोअप अध्ययन हुन नसक्ने कुरा निश्चित प्रायः छ।
- ५ थप जानकारीको निम्ति सर्भेक्षण अध्ययन क्षेत्रमा २०४५ आश्विनमा जाँदा एउटा पक्की घर बनेको देखियो।
- ६ दमै, कामी, सार्कीका बिष्टहरू सीमित घर-परिवार हुन्छन् र परंपरागत जजमानी प्रथामा आफ्नो पेशागत सेवा प्रदान गरे बापत वर्षमा एकै पटक पारिश्रमिक स्वरूप बाली (धान इ.) पाउँछन्। तर गाइनेको बिष्ट घर-परिवार असीमित हुन्छ, जसको सामू आफ्नो कर्खागीत गायो उही बिष्ट हुन्छ र आफ्नो पारिश्रमिक तुरुन्त पाउँछ पनि।
- ७ कर्खा गाइनेहरूले गाउने ऐतिहासिक र वीरताको गाथा हो। पृथ्विनारायण शाहको काठमाडौं उपत्यका विजय यात्रा, राष्ट्रिय विभूतीहरू भक्ति थापा, बलभद्र कुँवर, अमर सिंह थापा, भिमसेन थापाको देश सेवा र वीरता, नेपाल भोट युद्ध नेपाल अंग्रेज युद्ध, जंगबहादुरको सवाई, त्रिभुवनको स्वर्गवास, विश्वयुद्धहरू, कोतपर्व आदिका कर्खा यिनीहरूले गाएका छन्। यिनीहरूको कर्खा ब्यवस्था र त्यसका अंगहरू भूमि सुधार, मुलुकी ऐन, गाउँफर्क आदिको सार्थ पूर्व-परिचय राजमार्ग जस्ता विकास कार्यसँग सम्बन्धित पनि पाइन्छन्।
- ८ गाइनेकी श्रीमती : गाइने जातिका महिला सदस्यलाई गैनेनी भनिन्छ।
- ९ बाटुलेचौरको हेल्थ पोष्ट मुनितिर ३९ रोपनीको एउटा पाखो छ। २००७ साल देखि नै गाइनेहरूले यसलाई आफ्नो नाममा दर्ता गराउन खोजेका थिए तर क्षेत्री समाजले गौचरन चाहिन्छ भनेर रोकिरहेका थिए। पछि तत्कालिन अञ्चलाधिश कहाँ गएर सत्याग्रह बसे पछि दर्ता गराउन सफल भए र वि.सं. २०३४ मा कित्ता काटेर लालपूर्जा पनि पाए। अध्ययन क्षेत्रमा हालै (वि.सं २०४५) मा जाँदा धेरै जसो गाइनेहरूले आफ्नो संधियारा बाहुन क्षेत्रीलाई आफ्नो सो पाखो बारी बेचेको कुरा थाहा भयो (हेर्नुहोस् क्षेत्री २०४१: ७४)
- १० क्षेत्र सर्भेक्षण २०४१ को जन जातिय अन्तर्वातामा आधारित।
- ११ श्री ५ सुरेन्द्र बिक्रम शाहका पालामा बनेको मुलुकी ऐन (इ.सं १८५४)ले अपराधीहरूको अपराधको हद अनुसार भिन्नाभिन्नै जातमा बेग्लै दण्ड सजायको ब्यवस्था गरेको थियो। चोरी हत्या जस्ता अपराधहरूमा एकै किसिमको सजाय थियो। जस्तै कुनै क्षेत्रीले कामीको वा कामीले क्षेत्रीको हत्या गर्दा एकै जरिवाना गराइन्थ्यो। तर करणीको हकमा भने संलग्न ब्यक्तिहरूको (पुरुष र स्त्री) सामाजिक प्रतिष्ठा र उनिहरूको सम्बन्धको किसिमहद अनुसार माथिल्लो र तल्लो जातलाई बेग्लै सजायको ब्यवस्था थियो (बैद्य र मानन्धर, इ.सं. १९८५: २३०-३१)

सन्दर्भ ग्रन्थ-सूची

(नेपाली र अंग्रेजी बेग्ला-बेग्लै प्रस्तुत गरिएको छ।)

नेपाली:

अधिकारी, गोविन्द २०४४ "तनहुँको लोकगीत एक चर्चा", प्रज्ञा वर्ष १६ अंक २, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं

के.सी., यदुनन्दन २०२९ "नेपालको इतिहासमा शाहवंशको देन" चिनी मैया, महाराजगन्ज

थापा, धर्मराज २०३० "गण्डकीका सुसेली" नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं

_____ २०३२ "मेरो नेपाल भ्रमण", साझा प्रकाशन, काठमाडौं

दर्नाल, रामशरण २०४५ "नेपाली लोक संगीत र गाइने", नेपाली संगीत र संस्कृति, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं

पराजुली, मोतीलाल २०३७ "कास्की जिल्लाका सामाजिक गाथाहरूको संकलन र विश्लेषण", (शोधपत्र) त्रिभुवन विश्व विद्यालय

पाँडे, सरदार भिमबहादुर २०३८ "त्यस, बखतको नेपाल", भाग एक, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्व विद्यालय।

शर्मा, केशव प्रसाद २०३४ "बाटुलेचौरका गायक जातिको अवस्था" पंचायत दर्पण, वर्ष ८ अंक २ (पृ. ४१-४६)

शर्मा, चोलराज २०३९ "तानसेन नगर पंचायत क्षेत्रका गाइनेहरूको सामाजिक तथा आर्थिक जीवन एक अध्ययन" त्रिभुवन विश्व विद्यालय (लघु अनुसन्धान परियोजना)

शर्मा, नगेन्द्र २०३३ "नेपाली जनजीवन" खोजग्रन्थ, अचला भगवती प्रकाशन, दार्जिलिङ

शर्मा, हर्षनाथ (स.) २०२३ "वृहत नेपाली शब्दकोष", नेपाली साहित्य भण्डार, विराटनगर

श्री ५ को सरकार, सूचना विभाग २०३१ "मेची देखि महाकाली", भाग ३, काठमाडौं (पृ. ३२५-३३१)

श्री ५ को सरकार, श्रम तथा सामाजिक कल्याण मन्त्रालय २०४१ "पिछडिएका जाति तथा जनजातिको सामाजिक तथा आर्थिक समेक्षण सम्बन्धि अध्ययन प्रतिवेदन" सिंहदरवार (पृ. २६-३७)

क्षेत्री, ज्ञानु २०४१ "बाटुलेचौर पोखराका गाइने जातिको सामाजिक आर्थिक अध्ययन", अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नवाली, सुयेविक्रम २०४० "नेपाली संक्षिप्त शब्दकोष" (प्र.स.) नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं

अंग्रेजी:

टर्नर, आर.एल १९३१ ई. "ए कम्प्याराटिभ एण्ड इटिमोलोजिकल डिक्सनेरी अफ द नेपाली ल्यांग्वेज," लण्डन।

नालिङ्गर, टि.ओ एण्ड पूर्णहर्ष बज्राचार्य १९६० ई. "नेपालिज म्युजिकल इन्स्ट्रुमेन्ट्स," एस. डब्लु.जे.ए भोल्युम १६ नं. ४ विन्टर, (पृ. ३९८ - ४१६)

वैद्य, तुल्सीराम एण्ड त्रि रत्न मानन्धर १९८५ ई. क्राइम एण्ड पनिशमेन्ट इन नेपाल: ए हिस्टोरिकल पर्सपेक्टिभ, बिनी वैद्य एण्ड पूर्ण देवि मानन्धर, काठमाडौं।

म्याकडोनाल्ड, ए. डब्लु १९७५. "द गाइनेज् अफ नेपाल", एस्सेज् अन द एथनोलोजी अफ नेपाल एण्ड साउथ एशिया रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं (पृ: १६९-१७४)।

१०७५ ई. "द छद्मराकी अफ द लोवर जात इन द मुलुकी ऐन अफ १९५५", एस्सेज् अन द एथनोलोजी अफ नेपाल एण्ड साउथ एशिया रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं (पृ. २८९-२९५)

येल्फर मिरेय एण्ड ए. डब्लु म्याकडोनाल्ड १९६६ ई. "सुर अँ सारंगी दे गाइने", अब्जेक्ट ऐ मोन्ड भोल्युम १२ (पृ. १३३-१४४)।

शर्मा, प्रयागराज १९७७ ई. "कास्ट, सोसल मोबिलिटी एण्ड सन्सकृटाइजेशन" इन अ ट्राइबल - हिन्दु सोसाइटी: ए स्टडी अफ नेपाल्स लिगल कोड्" इन् शिगेरू इजिमा (एडि.) चेन्जिङ्ग आस्पेक्ट्स अफ मोडर्न नेपाल, इन्स्टिच्यूट फर द स्टडि अफ ल्यांग्वेज् एण्ड कल्चर्स अफ एशिया एण्ड अफ्रिका (पृ. ९३-११८)